

Fıkıhın ibâdât- muâmelât şeklindeki ikili ayırımında en geniş anlamına sahip olan muâmelât kavramı çoklu tasniflerde daha dar alanları belirtir. Meselâ ibâdât, münâkehât ve mufârekât, ukûbât, muâmelât şeklindeki ayırımda aile hukuku ve ceza hukuku alanı dışında kalan hukukî ilişkileri ve hükümlerini; ibâdât, ukûbât, muâmelât şeklindeki tasnifte ceza hukuku alanı dışında kalan hukukî ilişkileri ve hükümlerini ifade eder. Bu çoklu ayırımların tamamında muâmelât için çizilen asgari çerçeve mâmelek hukukudur. Buna göre borçlar hukuku ve ticaret hukuku doğrudan, eşya ve miras hukuku ise dolaylı biçimde muâmelâtın içinde yer alır. Aile hukuku ilişkilerinin muâmelâta dahil edilip edilmemesi hususunda dört Sünnî mezhep iki gruba ayrılır. Bunlardan Şâfiîler ve Hanbelîler'e göre aile hukuku muâmelât kapsamında değildir. Hanefîler ve Mâlikîler ise aile hukukunu da muâmelâta dahil ederek bu kavramı medenî hukuk, hatta özel hukuka denk bir çerçevede kullanırlar. Bununla birlikte Hanefîler ve Mâlikîler'in de muâmelât teriminin yer yer sadece "mâmelek hukuku" anlamında kullandıkları görülür. Muâmelâtın, bu kapsamdaki hukukî ilişkilerin sadece kaynaklarından biri mesabesindeki muamele (hukukî işlem) teriminin çoğulu olmanın ötesinde bir anlam ve çerçeveye sahip olduğuna, yani bu hukukî ilişkilerin sadece doğumu aşamasıyla değil doğumundan son buluşuna kadarki bütün aşamalarıyla ilgili bulunduğu dikkat edilmelidir. Bu sebeple bazı müellifler hukukî işlemler için "ukûdül-muâmelât", muâmelât alanı için "ahkâmül-muâmelât" tamlamalarını kullanırlar.

Klasik doktrinde İslâm ülkesi vatandaşı gayri müslimlerin (zimmî) ve onlara kıyasen müste'menlerin tâbi oldukları hukuku tesbit açısından da muâmelât kavramı belirleyici rol üstlenir. Nitekim müslümanların muâmelât alanında tâbi oldukları ahkâmın zimmîlere de uygulanacağını belirten ifadeler Hanefî literatüründe sıkça geçer ve yer yer bu kuralı gerektelendirme sadedinde yapılan, "Çünkü bu konuda kadın-erkek, müslim-gayri müslim, hür-köle eşit konumdadır" şeklindeki açıklamalardan muâmelât ile din farkının kural olarak etkili olmadığı, insan olma ortak paydasına göre belirlenmiş bir alanın, bir başka anlatımla iç hukukun kastedildiği anlaşılır (Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 194; İbnü'l-Hümâm, V, 269). Hanefîler'in muâmelâtın meşruiyet sebebine ilişkin izahlarında da insan ekşenli bu yak-

laşımın örneklerine rastlanır (meselâ bk. Abdülazîz el-Buhârî, II, 358-359).

Hukukun yargılama boyutu için akdiye, muhâsemât veya mürâfaât gibi ayırımlar yapılmamışsa da muâmelât kavramı ilgi alanına giren konuların hem maddî hukuk hem usul hukuku boyutunu kapsar. Mâmelek hukuku çerçevesinde muâmelâtı yargılama usulü boyutuyla birlikte bir bütünlük içinde işleyen *Mecelle* bunun en tipik örneğini teşkil eder. *Mecelle*'nin yargılama hukuku kapsamına giren bölümleri incelendiğinde bunların bütün bir yargılama usulü değil yine sadece muâmelâta ilişkin usul hukukundan ibaret olduğu görülür. Rehin, şüfa gibi eşya hukuku, hacr ve ikrah gibi şahıslar hukuku konularının burada yer alması yine mâmelek eksenlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Megâzî", 40; İbn Mâce, "Rühûn", 14; Nesâî, "Eymân", 47; Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkıh* (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 61, 67; Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 193, 194; V, 38; VII, 200; IX, 56, 107, 124; X, 7, 86; XII, 51, 213; XIV, 168, 173; XVI, 85-86; XX, 24; XXI, 88; XXVI, 84; XXVIII, 93-94; XXX, 167-168, 209-210; a.mlf., *Şerhu's-Siyerü'l-kebir* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Kahire 1971-72, I, 306; V, 1820, 1854, 1870, 1883; Gazzâlî, *Şifâ'ü'l-galîl*, Beyrut 1999, s. 16; a.mlf., *el-Müstasfâ*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 264-265; Kâsânî, *Bedâ'îc* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1418/1997, IV, 211; VII, 7, 50, 147; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî), I, 401; Şehâbeddin ez-Zen-cânî, *Tahrîcü'l-furûc 'ale'l-üşûl* (nşr. M. Edîb Sâlih), Dımaşk 1962, s. 4-6; İzzeddin İbn Abdüsselâm, *el-Fevâ'id fi'htîşâri'l-makâşid: el-Kavâ'idü's-şugrâ* (nşr. İyâz Hâlid et-Tabbâ), Dımaşk 1416/1996, s. 41, 106; a.mlf., *Kavâ'idü'l-ahkâm*, Beyrut 1410/1990, s. 10-11, 19, 253-260, 316-325; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XXXII, 231; a.mlf., *el-Fetâvâ'l-kubrâ*, Beyrut 1408/1987, IV, 467-468; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1307, I, 258-260, 310, 358; II, 358-359; İbn Cüzey, *el-Kavâninü'l-fıkhiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), I, 8; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* (nşr. Tey-sîr Fâik Ahmed Mahmûd), Küveyt 1402/1982, III, 364; Alâeddin et-Trablusî, *Mu'inü'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, s. 121-122; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), V, 269; VII, 247; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Kahire 1378/1959, s. 216; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, Beyrut 1404/1984, I, 58-59; Buhûti, *Keşşâfü'l-kınâc*, I, 23; III, 312; a.mlf., *Şerhu Münthe'l-irâdât*, Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 9-10, 13; Muhammed b. Abdullah el-Harâşî, *Şerhu Muhtaşarı Halîl*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), V, 218; Ali b. Ahmed el-Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 398; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî*, Kahire, ts. (Dâru İhyâ'it-kütübî'l-Arabiyye), III, 232, 411; Mustafa es-Süyûtî, *Me'tâlibü'ülî'n-nühâ fi şerhi Gäyeti'l-müntehâ* (nşr. M. Zühayr eş-Şâvîs), [baskı yeri yok] 1415/1994, I, 25; III,

512; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1415/1994, I, 79; IV, 500-501; Ahmed Ebü'l-Feth, *Kitâbü'l-Mu'âmelât fi's-şer'iati'l-İslâmiyye ve'l-kavânini'l-Mısrıyye*, [baskı yeri yok] 1913, I, 24-26; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî fi şevbihi'l-cedid*, Dımaşk 1967, III, 15-31, 84-111; Ali el-Haffî, *Ahkâmü'l-mu'âmelâti's-şer'iyye*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 4; Hasan Hacak, *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 94-122; M. Bernard, "Mu'âmalât", *El²* (İng.), VII, 255; "Ehlü'z-zim-me", *MuF*, VII, 127; "Ta'îl", a.e., XII, 318-320.

BİLAL AYBAKAN

MUAMELE

(المعاملة)

Hukukî bir sonuca yönelik irade beyanı.

Sözlükte "iş, çaba, çalışma" anlamındaki **amel** kökünden türetilen **muâmele** "karşılıklı etkileşim sağlayan işlem" demektir. Sosyal ilişkiler bağlamında muamele kelimesi başkalarına karşı gösterilen davranış biçimini belirtmek için kullanılır. Hukuk alanında başına "hukukî" sıfatı getirildiğinde hukukî sonuç doğurmaya yönelik irade beyanını ifade eder. Fıkıh literatüründe yer yer aynı mânaya gelmek üzere yalnız muamele kelimesine yer verilse de (Karâfî, *el-Furûk*, III, 226-227) hukukî muameleyi belirten temel kelime "tasarruf"tur. Fakat bu, çok defa hukuka aykırı fiilleri de içine alacak bir üst kavram şeklinde kullanıldığından hukukî muameleyi tam olarak "et-tasarufü'l-kavî" terkihi karşılar (Kâsânî, VII, 170-171; Nevevî, IX, 159; Subhî Mahmêsânî, I, 33; II, 7-8).

Hukukî muamelenin temel unsuru irade beyanıdır, fakat her irade beyanı hukukî muamele değildir. Bir irade beyanının hukukî muamele sayılması için hukukî bir sonuca yönelik olması gerekir. Hukukî sonuçtan maksat kişinin mal varlığı veya şahıs varlığı haklarından birini etkilemesidir. Hukukî sonuç doğurmaya yönelik irade açıklamasının hukuken muteber olması iki temel şartı taşımasına bağlıdır. Bunlardan biri işlemi yapanın o işlem için yeterli ehliyete sahip bulunmasıdır ki buna muamele ehliyeti denir ve edâ ehliyetinin bir yönünü oluşturur. Diğer şart ise işlemi yapanın o işleme konu olacak hak üzerinde işlem yapma yetkisini taşımasıdır ki buna da muamele yetkisi veya tasarruf yetkisi adı verilir. Kişi, ya söz konusu hakkın sahibi olduğu için ya

MUAMELE

da bizzat hak sahibi tarafından (vekâlet) veya kanun tarafından (velâyet ve vesâ-yet) yetkili kılındığı için tasarruf yetkisini elde eder. Hak sahibi kişi edâ ehliyetini taşıdığı halde iflâs, terekenin üçte birini aşan vasiyet gibi durumlarda üçüncü şahısların haklarını koruma düşüncesiyle tasarruf yetkisinden mahrum kalabilir. Bu şartlarda yapılan bir muamele mevkuף sayılır; geçerliliği hak sahiplerinin muvafakatine bağlıdır (ayrıca bk. İCÂZET; İZİN; MEVKUF).

Hukukî muameleler taraf sayısı, muhataba yöneltilmesi gerekip gerekmediği, etkisini hayatta veya ölüm sonrasında göstermesi gibi açılardan taksim edilmiştir. İki tarafın karşılıklı irade beyanına muhtaç olanlarına iki taraflı hukukî muamele ve daha özel olarak akid adı verilir. Akidler de değişik bakımlardan çeşitli gruplara ayrılır (bk. AKİD). Bazı hukukî muameleler ise tek taraflı irade ile meydana gelir; bunlar mahiyetleri bakımından inşâî nitelikte olanlar ve olmayanlar şeklinde iki gruptur. Vakıf kurma, boşama, şüf'a hakkından feragat gibi bir hakın kurulması, sona erdirilmesi veya düşürülmesine yönelik irade açıklamaları inşâî nitelikte muamelelerdir. Bazı fakihler, tek taraflı irade ile meydana gelen bu tür hukukî muameleler için de akid terimini kullanır. Bir hakın kurulması, sona erdirilmesi veya düşürülmesine yönelik olmamakla birlikte kendisine birtakım hukukî sonuçların bağlandığı dava, ikrar, inkâr, davacının iddiasını düşürmek amacıyla yemin gibi irade açıklamaları ise inşâî olmayan muamelelerdir (Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, I, 288-291). Geçerliliği için muhataba yöneltilmesi gerekip gerekmediğine göre de muameleler tasnif edilir. Ekseri muameleler yöneltilmesi gereken grubuna girerken meselâ cuâle (mükâfat vaadi) gibi bazıları bu türden değildir. Hukukî etkisini ilgililerin hayatında göstermek üzere yapılanlara sağlar arası hukukî muamele, vasiyet gibi etkisini ölümden sonra gösterenlere de ölüme bağlı hukukî muamele denir.

Mâmeleke doğrudan tesiri açısından da hukukî muameleler ayırımı tâbi tutulur. Mâmelekin aktifine dokunmaksızın sadece pasifini arttıran iltizamî muamele, mâmelekin aktifini doğrudan azaltanına da tasarruf muamelesi adı verilir. Muamelelerin iltizamî-tasarruf şeklindeki ayırımı her hukuk sistemi için aynı derecede önemli değildir. Mâmeleke ilgili bir diğer muamele türü ise kazandırıcı muameledir. Bu muamelenin etkisi karşı

tarafın mâmelekinin aktifinde doğrudan artış meydana getirmesidir. Kazandırıcı muamele ivazlı ve ivazsız olabilir. İvazsız olanı bir teberru muamelesi niteliğindedir. İvazlı olanı da ya bir borcun ifası ya da karşı tarafı borç altına sokma sonucunu doğurur. Bu üç sebepten yoksun bir kazandırma işlemi sebepsiz zenginleşme (haksız iktisap) adıyla yeni bir borç kaynağı oluşturur.

Klasik fıkıh literatüründe hukukî muameleler için işlevleri açısından temlikât, itlâkât, iskatât gibi sınıflandırmalar yapılır. Buna göre mülkiyetin naklini sağlayan muamele temlik, yetki devri sağlayan muamele itlak, hak kaybına yol açanı iskat olarak nitelenir. Temlikât türünden işlemlerin başlıcaları satım, fuzûlinin yaptığı satıma icâzet, satım akdinin feshi, müşterek mülkiyetin taksimi, hibe, mal karşılığı sulhtür. İtlak türünden işlemlere vekâlet; iskat türünden işlemlere ise ibrâ, talâk, kısas hakkından vazgeçme, şüf'a hakkından feragat örnekleri verilebilir. Bu nitelemelerle ilgili görüş ayrılıkları bulunduğu gibi bir hukukî muameleye bazan belirtilen özelliklerden sadece biri, bazan da ikisi birden hâkim olabilir. Nitekim talâk, âzat, mudârebe ve vekâlet gibi işlemlere hem itlak hem iskat karakteri hâkimdir. Bu nitelemelerin yapıldığı yerlerde ayrıca her birine ait özel hükümlerden de söz edilir. Meselâ temlik işlemi, kendisine mülkiyet geçirilmek istenen tarafın bunu kabul etmemesi durumunda etkisiz kalır. Bir anlamda temlikin geçerliliği için muhatabın kabulü şart değilse bile en azından onun reddetmemiş olması gerekir (Kâsânî, V, 172). Halbukî iskat türünden bir işlemden karşı tarafın kabulünü veya reddinin bir etkisi yoktur (Serahsî, VII, 63; XIII, 84; XIV, 113; XX, 141). Iskat türünden işlemlerde ribâ cereyan etmez ve bunların gelecekte vukuu belirsiz bir şarta ta'liki de mümkündür. Temlik türünden işlemlerde ise bu mümkün değildir (Osman b. Ali ez-Zeylaî, IV, 131). Yine iskat türünden işlemlerin sihatine cehalet tesir etmez (Kâsânî, V, 173; ayrıca bk. TASARRUF).

Muamele kavramının yukarıda açıklanan anlamı dışında iki ayrı özel kullanımı daha vardır. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in Hayber halkıyla yaptığı anlaşma tipli ilgilidir. Şöyle ki: Resûl-i Ekrem, Hayber'i 7 (628) yılında fethettiğinde Tevrat'taki ağır hükmü uygulamayıp önce şehir halkına memleketlerini terketme izni verir, daha sonra da elde ettikleri yıllık hurmanın yarısı karşılığında yerlerinde

bırakır. Ertesi yıl henüz hasat zamanı gelmeden Abdullah b. Revâha o yıllık ürün miktarını tesbit için oraya gider, tahmin ettiği miktarın yarısını almak veya vermek üzere onlara muhayyerlik tanır (*el-Muvatta'*, "Müsâkât", 1; Buhârî, "İcâre", 3, "Megâzî", 40, "Hars", 14; İbn Mâce, "Rühûn", 14; Ebû Dâvûd, "İmâre", 24). Gerek hadis gerek fıkıh literatüründe muamele diye de adlandırılan bu anlaşma, nitelik itibarıyla bir kamu hukuku sözleşmesi olmakla birlikte (ayrıca bk. HA-RAÇ) özel hukuk alanında yapılan meyve (müsâkât), ziraat (müzâraa) ve kâr (mudârebe / kırâz) ortaklığı akidleri için de esas alınacak örnek bir uygulama işlevi görmüştür. Nitekim Şâfiî, "mudârebe" anlamında kullandığı mukâraza / kırâz akdinin meşruiyetini bu muamele ile temellendirir (*el-Üm*, IV, 13). Bir meyve bahçesinin başta sulanma olmak üzere yıl boyunca gerekli bakımının yapılması karşılığında elde edilecek yıllık ürünün eşit olarak paylaşılması esasına dayanan bu anlaşma için bazı yörelerde muamele terimi kullanılmışsa da müsâkât daha çok revaç bulmuştur.

Faiz yasağını aşma amaçlı bir uygulamayı ifade etmek için de muamele kavramı kullanılır. Osmanlı döneminde özellikle para vakıflarına ait paraların, karz verenin alacağını her an talep edebilmesi hükmüne takılmadan ve faiz yasağını aşıktan ihlâl etmeden belli oranda bir fazlalıkla ödünç verilmesine imkân sağlamak üzere fıkıh literatüründe "ine satışı" olarak da bilinen bir formülden yararlanma yoluna gidilmiştir. Buna göre önce vakıf, borç vereceği kişinin sembolik değere sahip bir malını kredi vereceği para kadar bir bedel karşılığında peşin olarak satın alır; hemen ardından bu mal, vakıf tarafından belli bir yüzde eklenmiş bedelle vadeli olarak aynı kişiye satılır. Bu formül aynı sonucu verecek şekilde kendi içinde başka türlü de düzenlenebilir. Meselâ vakfa ait sembolik değere sahip bir mal önce vadeli işlemlerle satılır, ardından daha düşük bedelle peşin olarak geri alınır. Muâmele-i şer'iyye veya kısaca muamele adı verilen bu işlemle bir yandan karzdaki vade belirsizliği sorunu aşılmış, öte yandan kredi ihtiyaçları vakıflara belli bir gelir sağlayacak şekilde karşılanmış oluyordu (ayrıca bk. İNE).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Muvatta', "Müsâkât", 1; Buhârî, "İcâre", 3, "Megâzî", 40, "Hars", 14; İbn Mâce, "Rühûn", 14; Ebû Dâvûd, "İmâre", 24; Şâfiî, *el-Üm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), IV, 13; Serahsî, *el-Meb-*

sûf, VII, 63; XIII, 84; XIV, 113; XX, 141; Kâsânî, *Bedâ'îf*, V, 172-173; VII, 170-171, 173; Nevevî, *el-Mecmû'*, IX, 159; Karâfî, *el-Furûk*, Kahire 1347, III, 226-227; a.m.f., *ez-Zahîre* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1994, I, 159-161; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebî'inü'l-hakâ'ik*, Bulak 1314, IV, 131; Andreas B. Schwarz, *Medeni Hukuka Giriş* (trc. Hıfzı Veldet), İstanbul 1942, s. 143; Subhî Mahmesânî, *en-Nazariyyetü'l-âmmeme li'l-mücebât ve'l-ukûd*, Beyrut 1948, I, 33; II, 7-8; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslâmî fî şevbihi'l-cedîd*, Dimaşk 1967, I, 288-291; Necmettin Feyzioğlu, *Borçlar Hukuku*, İstanbul 1976, I, 32-46; Aytekin Atay, *Medeni Hukuka Giriş*, İstanbul 1980, s. 317; Selâhattin Sulhi Tekinay, *Borçlar Hukuku: Genel Hükümler* (haz. Sermet Akman v.dğr.), İstanbul 1988, s. 44-65; Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi* (yüksek lisans tezi, 2003), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-11, 15-16; "Ecel", *Mv.F*, II, 30-31.

BİLAL AYBAKAN

MUAMMA

(المعتمى)

Mesaj gizleme ve çözme yöntemleriyle klasik Arap, Fars ve Türk şiirinde içine isim gizlenmiş beyit ve kataları ifade eden bir terim.

Sözlükte "(bir şey) gizli, örtülü ve kapalı olmak" anlamındaki **amâ** kökünden türeyen ve **ta'miye** (sözü gizli ve örtülü söylemek, anlaşılma hale getirmek) masdarından ism-i mef'ûl olan **muammâ** bu nite-likteki sözler için kullanılır. Daha çok devlete ait gizli bilgilerin bir yere ulaştırılmasını sağlayan ilmî muamma ile şairler ve aydınlar arasında yaygın olan edebî muamma şeklinde iki çeşidi vardır. İlmî muamma, bir metni özel yöntemlerle sadece bilenlerin anlayabileceği bir hale dönüştürmekle gerçekleşir. Ebû Bekir es-Sûlî, İbnü'd-Düneynîr, İbn Adlân ve İbnü'd-Düreyhim **terceme** kelimesini "ta'miye", **mü-tercemi** de "muamma" anlamında kullanırken İbn Vehb tercemeyi "tebdil ta'miyesi", Kalkaşendî ise "muammayı çözmek" mânasına almıştır. Ta'miye ve muamma için "ilmü'l-muammâ, ta'miyetü'l-hurûf, remz - mermûz, ibhâm - mübhem" gibi kelimeleri kullanan müelliflerin yanı sıra çağımızda daha çok "şifre" ve Arapçalaştırılmış bir şekil olan "teşfir" tercih edilmektedir.

□ ARAP EDEBİYATI. Eski çağlardan beri herkes tarafından öğrenilmesi istenmeyen bilgilerin gizlenmesini sağlayacak çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Kadîm Mısırlılar'ın milâttan önce 1900 yıllarında bilgileri gizli anlatma ve yazmayı bildikleri, harf yerine bazı özel şekiller

kullandıkları ve bu hususta diğer uygarlıkları da etkiledikleri kaydedilir (Muhammed Merâyâtî v.dğr., I, 3). Çivi ve hieroglif yazılarıyla yazılmış metinlerde kriptografî yöntemlerinin uygulandığı tesbit edilmiştir. İbrânîler, daha Yeremya Peygamber döneminde (m.ö. 600-500) kriptografîyi kullanmışlardır. Câhiliye Arapları mesajlarını sadece zeki kimselerin anlayabileceği tarzda ifade etmek için remz, melâhin, maârîz gibi anlatım üslûplarına başvurmuşlardır. İslâmî devirde bu kavramlar zenginleştirilmiş ve elgâz, ta'miye, muhâcât, tevriye gibi örtülü ifade yöntemlerine başvurulmuştur (a.g.e., I, 3-4).

Mesaj gizleme ilmi olan ta'miye ile gizlenmiş mesajın çözüm tekniklerini konu edinen istihrâc-ı muammâ disiplinleri, II. (VIII.) yüzyılın yarısından sonra müslüman âlimler tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca resim ve heykel sanatlarının İslâm'ın ilk dönemlerinde yasaklanmış olmasının insanları dil ve edebiyata yönelttiğini, bu arada lugaz, cinas ve muamma gibi dil sanatlarının öne çıktığını söylemek mümkündür (Kahn, s. 93). Bu konuda ilk eseri *Kitâbü'l-Mu'ammâ* adıyla Halîl b. Ahmed'in kaleme aldığı rivayet edilir. Bunun ardından Câbir b. Hayvân *Hallü'r-rumûz ve mefâtihu'l-künûz*, Zün-nûn el-Misrî *Hallü'r-rumûz ve ber'ü'l-eskâm fî usûli'l-lugât ve'l-aqlâm*, Ebû Hâtim es-Sicistânî *Kitâbü'l-Mu'ammâ*, Ya'kûb b. İshak el-Kindî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* (*Risâle fi'l-esmâ'i'l-mu'ammâ*), İbn Vahşiyye *Şevku'l-müstehâm fî mârifeti rumûzi'l-aqlâm*, İbn Keysân *Risâle fi'l-mu'ammâ*, Dâvûd b. Heysem et-Tenûhî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ*, İbn Tabâtabâ *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* ve Muhammed b. Saîd el-Mevsilî *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ* adlı kitaplarını telif etmişlerdir. Bu çalışmalar ilk üç asırda gerçekleştirilen tercüme faaliyetlerine dayanmaktadır. Çeşitli dillerden yapılan çevirilerin asıllarında mevcut simya, sihir, felsefe ve ilâhiyat gibi konulara ait bazı kitâbeler ve yazılar muamma kabilindendi. Nitekim Zün-nûn el-Misrî ile İbnü'l-İrâkî, *Hallü'r-rumûz* adlı eserlerinin girişinde kadîm uygarlıkların yazı ve kitâbelerinin lugaz ve muamma türünden bilgiler ihtiva ettiğini, eserlerini bu tür gizli bilgileri çözmek için kaleme aldıklarını belirtmektedirler. İbn Vahşiyye de *Şevku'l-müstehâm*'ında eski ve yeni uygarlıklara ait doksan üç alfabenin harf, remiz ve sembollerini çözmüştür. Silvestre de Sacy'nin 1810'da bu eser hakkında neş-

rettiği bir makale, Jean-François Champollion'un Mısır hieroglif yazısının remizlerini çözmesinde en önemli yardımcısı olmuştur. Kindî, *İstihrâcü'l-mu'ammâ* risâlesinin girişinde filozof ve düşünürlerden birçoğunun nitelikleri meçhul resimlerden meydana gelen çalışmalarını ortaya koyduğunu, onları anlayabilmek için bu teknikleri bilmenin gerektiğini belirtmektedir (Muhammed Merâyâtî v.dğr., I, 214). İslâm devletlerinin çeşitli divan ve dairelerinin teşekkülü neticesinde resmî yazışmalarda bazı bilgilerin gizlenme zarureti, şifre dilinin uygulama yöntemleriyle bu dilin çözme tekniklerinin öğrenilmesini zorunlu kılıyordu. Nitekim bu alanlarda eser verenlerden Kindî, İbn Tabâtabâ, İbn Adlân ve İbnü'd-Düneynîr gibi müellifler kitaplarını yöneticilerin talebi üzerine kaleme aldıklarını belirtmektedir.

Mesaj gizleme ve çözme (şifre / deşifre) usullerine dair zamanımıza ulaşan ilk eser filozof Kindî'nin *Risâle fi'stihrâci'l-mu'ammâ*'sıdır. 1466'da yirmi beş sayfalık Latince risâlesiyle Leon Battista Alberti, Batı'da bu sahanın babası olarak tanıtılırken Almanya'da bu pâye 1508'de *Polygraphia* adlı eserini yazan Trithemius'a verilmektedir (Kahn, s. 126-136). Bunları Giovanni Battista Bellaso, Porta, Cardano ve Belaise de Vigenère'in çalışmaları izlemiştir. Amerikalı tarihçi David Kahn'ın *The Code Breakers* ve *On Codes* adlı eserleri muammanın tarihine dair önemli çalışmalardır. Batı dünyasında XX. yüzyılın başından itibaren bilgi şifreleme ve çözme ilimleri büyük önem kazanmış ve diplomasi, askerlik, emniyet, ticaret, bilgisayar gibi çeşitli alanlarda yoğun şekilde uygulanmıştır.

Harflere dayalı kriptografinin iki temel şifreleme yöntemi olan "yerine koyma" (ibdâl) ve "yer değiştirme" (kalb) sistemlerini ilk defa açık bir şekilde ayıran ve bu ikisinin birlikte kullanıldığı karma şifreleme sistemiyle neyin kastedildiğini açıklayan Kindî'dir. Şifrelerin çözüm teknikleriyle ilgili olarak Arap dilinde harflerin kullanıma sıklığına dayalı derecelerinin analizi ve istatistiği, kelimelerde bir araya gelen (itlâf) ve gelmeyen (iftirâk) harflerin analizi, hitabe ve mektupların başlangıç kısımlarında yer alan muhtemel klişe kelimeler yöntemi ve uygulanması gibi kriptografinin temel esasları yine Kindî tarafından ortaya konulmuştur. Her iki sistemin kullanılmasına dayalı eski ve yeni uygulamalarda birçok teknik geliştirilmiş, şifreleri çözmek için gerekli işlemler